

Іванова В.О.

Науково-публіцистична спадщина М.І. Драгомирова: полемічний аспект

Іванова Віра Олексіївна, здобувач

Харківський національний університет ім. Г.С. Сковороди, м. Харків, Україна

Анотація. Розглянуто тематику та перебіг найбільш гучних літературних дискусій за участі видатного військового і громадсько-політичного діяча Російської імперії М.І. Драгомирова (1830-1905). З'ясовано, що у своїй основі його оціночні судження були обумовлені принципом першорядності морального чинника, який формує стратегії поведінки людини і особливо яскраво проявляє себе у воєнний час.

Ключові слова: полемічні твори, М.І. Драгомиров, Л.М. Толстой, Святе Письмо, єврейське питання

До плеяди яскравих представників військової та громадсько-політичної еліти Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. належить українець, уродженець м. Конотоп (нині Сумської області) Михайло Іванович Драгомиров (1830-1905) – військовий педагог і воєначальник, мислитель і публіцист, ініціатор і борець за відродження суворовської військової школи.

Активно відкликаючись на нагальні питання свого сьогодення, М.І. Драгомиров залишив багату полемічну спадщину. Наразі це високою мірою інформативне, але малодосліджене джерело вивчення процесів формування громадської думки щодо проблем, актуальних для російського суспільства (в тому числі армійського середовища) кінця XIX – початку XX ст. До аналізу окремих полемічних творів та висловлених у них поглядів М.І. Драгомирова у різний час звертались П.О. Гейсман [2], В.О. Лопатін [12], С.О. Лукомський [13], Л.Г. Бескровний [1] та П.А. Зайончковський [11]. У рамках статті маємо на меті розглянути тематику і перебіг основних літературних дискусій за участі М.І. Драгомирова, визначити особливості його творчого почерку та ступінь впливу на громадську свідомість.

Письменницький талант генерала проявився ще у 50-х рр. XIX ст. – у час підйому інтересу до постаті О.В. Суворова, що було пов'язано з пам'ятними заходами з нагоди 50-х роковин його смерті. Пристрасне, живе слово офіцера закликала повернутися до забутих суворовських істин: викоринити свавілля і жорстокість у відношенні до нижніх чинів, визнати роль морального фактору у перемозі над ворогом, організувати морально-психологічне забезпечення на фронті і в тилу. Відвертість М.І. Драгомирова привернула увагу армійських кіл, відтак, офіцери-реформатори вітали його як прибічника прогресивної військової думки, піонера військової психології.

Виходячи з переконання, що загальні риси способу дій у бою залишаються незмінними незалежно від удосконалення вогнепальної зброї та інших засобів знищення ворога, М.І. Драгомиров виступив проти виключного використання вогню і наполягав на його гармонійному поєднанні з багнетним боем. Однак, опоненти звинуватили генерала в тому, що, дотримуючись суворовського принципу «куля – дура, багнет – молодець», він нібито привчив війська нехтувати вогнем, тим самим ігноруючи могутність сучасної техніки. Відповідаючи на ці випадки, Михайло Іванович писав: «Добродії, які з незрозумілою завзятістю приписують Драгомирову презирство до вогню, мають справу не з справжнім, а фіктивним Драгомиро-

вим. Перший, хто запропонував учення з бойовими набоями і зарядами, – це був Драгомиров, а ніхто інший» [3, с. 380-381]. Рідкість багнетних зіткнень М.І. Драгомиров пояснював частою неспроможністю сторін зійтись до безпосереднього бою через моральну слабкість – підкорення людського духу інстинкту самозбереження. Відтак на шпальтах періодичних видань з'явилась низка полемічних статей - діалогів з «вогнеприхильниками», як їх називав Михайло Іванович, де ця тема знайшла свій усебічний розгляд [7, 8, 18, 19, 20].

Найвідомішим полемічним твором генерала став презентований у 1868 р. "Разбор "Войны и мира" Гр. Толстого с военной точки зрения", у якому він піддав нищівній критиці ряд військових сюжетів роману [100]. М.І. Драгомиров захоплювався Л.М. Толстим як художником, але вважав, що він глибоко помиляється як філософ. На його переконання, талант і авторитет письменника дезорієнтують громадськість у питаннях, від правильного вирішення яких залежить доля країни. Спростовуючи твердження Л.М. Толстого про те, що війна "суперечить людському розуму і усій людській природі" [5, с. 60], М.І. Драгомиров крок за кроком доводить, що переходи суспільства з одного періоду розвитку у інший, як і народження будь-чого нового, неможливе без болісних явищ, тобто війн, революцій, усобиць, гонінь. "Давній світ перетворився на Християнський, тільки спустивши дух: пологи супроводжувались смертю. Сполучені Штати відокремились від Англії: новий організм народився з потрясінням організму матері, від котрого вона стала ще здоровішою. ... Не можна переконати словами противника, в інтересі якого не визнавати ґрунтовності ваших доводів: вихід один – боротьба, яка буде тим жорстокішою, чим переконання святіші, вищі, а люди, які їх сповідують – чесніші, енергійніші" [5, с. 124].

Критикуючи Л.М. Толстого за заперечення ролі і значення військової науки і воєначальника у бою, М.І. Драгомиров запитував автора: "А воля, що захоплює сотні людей і вселяє їм безмежну, собачу відданість до такої, як і вони, людини? А розум, здатний сприймати усі враження з такою дивовижною правильністю, що по окремих, розрізнених натяках він здатен відгадати наміри противника, іноді у всьому їхньому об'ємі?" [5, с. 53]. Узагальнюючи свої враження від "Войны и мира", М.І. Драгомиров констатує, що Л.М. Толстой неперевірено малює бойові сцени, але самовпевнено і однобоко пояснює явища війни, а роман направлений не на художнє зображення фактів

історії, а на виправдання теоретичних поглядів його автора [5, с. 69].

Критика М.І. Драгомирова зацікавила не лише ши-року громадськість, але й самого Л.М. Толстого. "Припускаючи, що ти ще не читав статтю Драгомиро-ва з приводу твого роману і пам'ятаючи, що ти мені якось говорив, що це – єдина одна стаття, що могла б тебе зацікавити, я поспішаю тобі її вислати", – писав Л.М. Толстому його шурина О.А. Берс у листі від 6 листопада 1868 р. [16, с. 204]. Але критика лише роззлила романіста. Протистояння затягнулось на довгі роки. У 1888 р. М.І. Драгомиров видав "Офицер-скую памятку", а у 1890 р. – "Солдатскую памятку". Написані у стилі суворовської "Науки побеждать", обидва твори містили короткі афористичні висловлю-вання, що формулювали основні військові правила для солдат і офіцерів. Особливо популярною стала "Сол-датская памятка", перевидана 26 разів. Як відповідь, у 1902 р. з'явилися аналогічні "Памятки" Л.М. Толсто-го, де автор з обуренням зазначав: "У всіх солдатсь-ких приміщеннях висить прибита до стіни так звана "Солдатская памятка", складена генералом Драгоми-ровим. Пам'ятка ця є набір уявно солдатських народ-них (цілком чужих кожному солдату) нерозумно-хвацьких слів, перемішаних з блюзнірськими цитата-ми з Євангелія. Євангельські вислови наведені на підтвердження того, що солдати повинні вбивати, зубами гризти своїх ворогів: "зламався багнет, бий кулаками, відмовили кулаки, вчепися зубами". На закінчення ж "Памятки" сказано, що Бог є генерал солдатів: "Бог ваш генерал". Ніщо очевидніше цієї "Памятки" не доводить ту жахливу ступінь невігласт-ва, рабської покірності і озвіріння, до яких дійшли в наш час російські люди" [15, с. 284].

У листі голові київської судової палати О.М. Кузминському від 13-15 листопада 1896 р. Л.М. Толстой зазначав: «Що б Ви умовили Драгоми-рова, щоб він не писав таких огидних дурниць... Жа-хливо думати, що у владі цього п'яного ідіота стільки людей» [195, с. 206]. Щоправда, вже у наступному листі тому ж О.М. Кузминському письменник скруш-но зауважив: «Мені дуже соромно, що я так грубо висловився у своєму листі про Драгомирова. Уже ж надто обурлива його стаття, випуску з якої я читав у «Новом Времени» [17, с. 208].

Зіткнення поглядів Л.М. Толстого і М.І. Драгоми-рова викликало значний громадський резонанс. Рома-ніста підтримували не лише пацифістські налаштовані кола інтелігенції, а й значна частина підприємців, не бажаючих витратити певний відсоток своїх прибутків на забезпечення військової безпеки країни. Ця позиція прикривалась антивоєнними деклараціями. Найбільш активним союзником Л.М. Толстого виступив банкір і власник залізниць І.С. Бліох – автор виданої у 1898 р. багатотомної праці "Будущая война в техническом, экономическом и политическом отношениях". Серед іншого книга містила раніше опублікований розділ "Исторический очерк идеи разрешения мирным путем международных столкновений", який привернув ува-гу М.І. Драгомирова. Полемізуючи з І.С. Бліохом, М.І. Драгомиров писав: "Я перший говорю, що війна справа огидна, нелюдська, жорстока; стверджую тіль-ки, що разом з цим і неминуха. Справа зовсім не в

тому, погане чи добре діло війна, а в тому, чи *усува-ється?*" (курсив М.Д.) [10]. У 1900 р. у журналі "Рус-ское обозрение" була опублікована стаття М.І. Драго-мирова "О значении воинского сословия в государ-стве". Продовжуючи у ній полеміку з толстовцями, автор зазначав: "Можуть проповідувати непротивлен-ня злу; але Той, Хто погнав вервієм торгашів із храму, чи противився Він у той час злу, чи не противився?... Життя не терпить ніяких однобоких норм: у нього немає "або те, або інше"; у ньому завжди *i te, i інше*" (курсив М.Д.) [9, с. 701].

Як громадсько-політичний діяч, добре знайомий з реаліями соціально-економічних, національних та релігійних відносин у державі і Південно-Західному краї зокрема, М.І. Драгомиров звертався до аналізу актуальних питань свого сьогодення – так само часто спираючись на історичні паралелі. Особливо гучного резонансу набула одна з останніх праць М.І. Драго-мирова – полемічний нарис "Жида, или так называе-мые русские Моисеева закона" (1905 р.), у якому ав-тор заявив, що юдеї, які проживають на території Російської імперії, проводять антидержавну економі-чну та суспільно-політичну діяльність (М.І. Драгоми-рова, зокрема, обурило, що євреї вимагають права оренди землі та заміни військової повинності – "пода-тку кров'ю" – грошовою) [6]. На доказ своїх переко-нань генерал звернувся до Старозавітної історії, а саме біблійного сюжету про Йосифа Прекрасного (одного з дванадцяти синів родоначальника євреїв патріарха Якова), який, будучи проданий братами у рабство, пройшов шлях від слуги єгипетського санов-ника до радника фараона, а під час голоду в Єгипті в обмін на хліб націоналізував усі приватні землі (Бут-тя, 37-50). При цьому М.І. Драгомиров викладає особ-ливий, що йде врозріз із усталеним, погляд на життя і діяльність Йосифа і намагається довести, що "ніхто, як жид, не здатен пограбувати людину і навіть цілий народ з таким високим умінням, що пограбовані йому ж за це кланяються у ноги" [6, с. 415].

Відзначимо, що намагання М.І. Драгомирова кри-тикувати юдаїзм шляхом критики Святого Письма було не поодиноким. Подібні праці вийшли з-під пера відомих публіцистів С.Ф. Шарапова, Г.В. Бутмі, М.Й. Меншикова та ін. Але патріотичні кола реагува-ли на них неоднозначно. Категорично негативною була позиція православних ієрархів. Зокрема, вже після смерті М.І. Драгомирова світ побачила стаття активного учасника чорносотенного руху архієписко-па Староруського Димитрія (Сперовського), в основу якої була покладена промова владики, виголошена 3 грудня 1906 р. на загальних зборах Одеського Сою-зу Руських Людей. У цілому співчуваючи патріотич-ним закликам М.І. Драгомирова, владики Димитрій різко розкритикував спробу провести паралель між старозавітними праведниками і сучасними йому пред-ставниками єврейського ділового світу. Автор надав широкі богословські контраргументи доводам публі-циста, водночас висловивши упевненість, що М.І. Драгомиров "жорстоко помилився і допустив мимовільне блюзнірство" [4]. Єпископ Волинський і Житомирський Антоній (Храповицький) з цього ж приводу писав: "Чи можна, наприклад, без гарячого обурення читати такі роздуми покійного генерала

Драгомирова про Йосифа Прекрасного, як про фокусника, пройдисвіта і здирника?" [14, с. 123]. Так само архимандрит Андрій (Ухтомський), висловлюючи своє незадоволення редактору "Русского дела" С.Ф. Шарпову за передрук статті М.І. Драгомирова, зазначав йому: "Я переконаний, що лайкою євреїв Ви шкодите своїй справі... на Вашому місці я б ні за що не помістив би в "Русском деле" статтю М.І. Драгомирова, який дозволив собі знущатися над святим, шанованим Православною Церквою" [4].

Наукова та публіцистична діяльність М.І. Драгомирова була, відтак, багатоплановою і піднімала найбільш гострі, злободенні проблеми як суто військового, так і суспільно-політичного характеру. Однією з

основних характеристик творчого почерку М.І. Драгомирова була полемічність: і у практичній діяльності, і на літературній ниві дослідник вів відчайдушну довгорічну боротьбу з ідейними антагоністами – противниками "багнетного виховання" та антимілітаристами. Помітною стала участь М.І. Драгомирова у обговоренні єврейського питання. Примітно, що у своїх працях науковець спирався на історичні факти – не лише з позиції їх точного відтворення, а й з'ясування характеру мислення людей, які грали вирішальну роль у тих чи інших подіях. Відверто висловлюючи свої думки, М.І. Драгомиров був людиною, яка сприймалася неоднозначно, але мала серйозний вплив на формування поглядів широкої громадськості.

ЛИТЕРАТУРА (REFERENCES TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Бескровный Л.Г. М.И. Драгомиров: [предисловие] // Драгомиров М.И. Избранные труды. – М.: Воениздат, 1956. – С. 3-39.
2. Гейсман П.А. Граф Л.Н. Толстой и М.И. Драгомиров. – СПб., 1897.
3. Деникин А.И. Старая армия. Офицеры / предисл. А.С. Кручинина. – М.: Айрис-пресс, 2005. – 512 с. (Белая Россия).
4. Димитрий (Сперовский Н.А.). Святой Библией нужно пользоваться благоговейно и осторожно: Предостережение ревнителям православной веры и русского дела по поводу статьи ген. М.И. Драгомирова об Иосифе Прекрасном, читанная 3 декабря на Общем собрании Одесского союза русских людей / [Димитрий, еп. Новомиргородский]. [Электронный ресурс]. – Одесса: тип. "Русской речи", 1907. – 25 с. – Режим доступа: <http://rusk.ru/st.php?idar=105224>.
5. Драгомиров М. Война и мир Гр. Толстого с военной точки зрения // Очерки: Разбор «Войны и мира», Русский солдат, Наполеон I, Жанна д'Арк. – К.: Издание книгопродавца Н.Я. Оглоблина, 1898. – С. 3-136.
6. Драгомиров М. Наши делишки. (Одиннадцатая дюжина) // Разведчик. – 1905. – № 761. – С. 415-416.
7. Драгомиров М. Огнепоклонство, доведенное до идолопоклонства / М. Драгомиров // Разведчик. – 1902. – № 597. – С. 284-285.
8. Драгомиров М. Одностороннее огнепоклонство и его влияние на войсковые занятия в мирное время // Разведчик. – 1902. – № 594. – С. 211-213.
9. Драгомиров М. О значении воинского сословия в государстве // Разведчик. – 1901. – № 563. – С. 701-702.
10. Драгомиров М. Открытое письмо г. Блюху // Разведчик. – 1896. – № 316. – С. 976-977.
11. Зайончковский П.А. Самодержавие и русская армия на рубеже XIX - XX столетий. 1881-1903. – М.: Мысль, 1973. – 351 с.
12. Лопатин В.А. Граф Л.Н. Толстой и М.И. Драгомиров: (Разбор романа "Война и мир"). – Варшава: тип. Р. Бржезинского, 1899. – 32 с.
13. Лукомский А. Учение М.И. Драгомирова // Разведчик. – 1907. – № 881 – С. 527-532; № 882. – С. 542-546.
14. Митрополит Антоний (Храповицкий). Сила Православия / Сост., предисл., прим., указатель имен А.Д. Каплина / Отв. ред. О.А. Платонов. – М.: Институт русской цивилизации, Алгоритм, 2012. – 688 с.
15. Толстой Л.Н. Полное собрание сочинений. Т. 34. Произведения 1900-1903. – М.: Государственное издательство художественной литературы, 1952. – 628 с.

Tolstoy L.N. *Polnoye sobraniye sochineniy. T. 34. Proizvedeniya 1900-1903* [Complete Works. T. 34. Works for 1900-1903]. – М.: Gosudarstvennoye izdatel'stvo khudozhestvennoy literatury, 1952. – 628 s.

16. Толстой Л.Н. Полное собрание сочинений. Т. 61. Письма 1863-1872. – М.: Государственное издательство художественной литературы, 1953. – 424 с.

Tolstoy L.N. *Polnoye sobraniye sochineniy. T. 61. Pis'ma 1863-1872* [Complete Works. T. 61. Letters for 1863-1872]. – М.: Gosudarstvennoye izdatel'stvo khudozhestvennoy literatury, 1953. – 424 s.

17. Толстой Л.Н. Полное собрание сочинений. Т. 69. Письма 1896. – М.: Государственное издательство художественной литературы, 1954. – 270 с.

Tolstoy L.N. *Polnoye sobraniye sochineniy. T. 69. Pis'ma 1896* [Complete Works. T. 69. Letters for 1896]. – М.: Gosudarstvennoye izdatel'stvo khudozhestvennoy literatury, 1954. – 270 s.

18. Хабалов В. Ответ г. М. Драгомирову // Разведчик. – 1905. – № 753. – С. 256-257.

Khabalov V. *Otv et g. M. Dragomirovu* [The answer to Mr. Dragomirov] // Razvedchik. – 1905. – № 753. – S. 256-257.

19. Хабалов В. Пуля дура, штык молодец! (Открытое письмо г. М. Драгомирову) // Разведчик. – 1904. – № 737. – С. 1250-1251.

Khabalov V. *Pulya dura, shtyk molodets!* (Otkrytoye pis'mo g. M. Dragomirovu) [A bullet is fool, a bayonet is done! (The open letter to Mr. M. Dragomirov)] // Razvedchik. – 1904. – № 737. – S. 1250-1251.

20. Что сделает ваш штык против этого? (Que fera votre baionette contre ceci?) // Разведчик. – 1900. – № 481. – С. 4-7.

Chto sdelayet vash shtyk protiv etogo? (Que fera votre baionette contre ceci?) [What will do your bayonet against this? (Que fera votre baionette contre ceci?)] // Razvedchik. – 1900. – № 481. – S. 4-7.

Ivanova V.O. Scientific and journalistic heritage of M.I. Dragomirov: polemical aspect

Abstract. The article deals with the topics and moves of the most high-profile literary discussions with the participation of outstanding military and political figure of the Russian Empire M.I. Dragomirov (1830-1905). It was found that his value judgments in its basis were due to the principle of priority of the moral factor, which forms the strategy of human behavior and shows up especially brightly during the war.

Keywords: polemical works, M.I. Dragomirov, L.N. Tolstoy, the Holy Bible, the Jewish question

Иванова В.А. Научно-публицистическое наследие М.И. Драгомирова: полемический аспект

Аннотация. В статье рассмотрены тематика и ход наиболее громких литературных дискуссий с участием выдающегося военного и общественно-политического деятеля Российской империи М.И. Драгомирова (1830-1905). Установлено, что в своей основе его оценочные суждения были обусловлены принципом первоочередности морального фактора, который формирует стратегии поведения человека и особенно ярко проявляется во время войны.

Ключевые слова: полемические произведения, М.И. Драгомиров, Л.Н. Толстой, Священное Писание, еврейский вопрос